

УДК 376-056.34:76.064]-053.6

О.О. Бабяк

ОСОБЛИВОСТІ АФЕКТИВНОГО КОМПОНЕНТА МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У ПІДЛІТКІВ ІЗ ЗПР В ШКІЛЬНІЙ ГРУПІ

У статті представлено особливості афективного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: міжособистісні стосунки, афективний компонент, підлітки із затримкою психічного розвитку.

В статье представлены особенности аффективного компонента межличностных отношений у подростков с задержкой психического развития.

Ключевые слова: межличностные отношения, аффективный компонент, подростки с задержкой психического развития.

Удосконалення системи освіти спеціальної школи підіймає проблему розвитку міжособистісних стосунків у школярів зі зниженим рівнем інтелектуального розвитку, в тому числі, у дітей з затримкою психічного розвитку, яка пов'язана з розумовими та іншими психічними процесами.

Теоретичний аналіз проблеми міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР показав, що у спеціальній психології є ряд досліджень, які, так або інакше, зачіпають окремі аспекти проблеми міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР: вивчаються особливості спілкування з однолітками (О.Е. Дмитрієва, А.С. Согітова); досліджуються питання особливостей особистості підлітків, що впливають на встановлення і підтримку спілкування та міжособистісних стосунків з іншими людьми (А.А. Байбородських, В.І. Брайфельд, Г.В. Грибанова, О.Г. Дзугкоєва, Н.П. Кондратьєва, Н.В. Масленкова); особливості статусу підлітків і чинники, що впливають на нього (А.А. Байбородських, Є.В. Самойленко, О.А. Таліпова, І.О. Ульянова); особливості ієрархії значущості

міжособистісних стосунків(А.А. Байбородських, О.Г. Дзугкоєва, І.А. Конєва, Л.В. Кузнецова); вивчаються залежність розвитку особистісної сфери підлітка із ЗПР від різних умов організації їх навчання(А.А. Байбородських, Н.Н. Шешукова).

Спеціальних цілісних досліджень, спрямованих на специфіку міжособистісних стосунків з однолітками підлітків із ЗПР, нами в процесі аналізу не було виявлено, хоча проблема, на нашу думку, потребує найпильнішої уваги. З цією метою нами було організовано і проведено дослідження, спрямоване на специфіку міжособистісних стосунків з однолітками підлітків із затримкою психічного розвитку в шкільній групі. У дослідженні важливо було прослідкувати особливості функціонування окремих їх складових, зокрема з'ясувати: а) особливості когнітивного компонента міжособистісних стосунків; б) особливості афективного компонента міжособистісних стосунків; в) особливості поведінкового компонента міжособистісних стосунків. Та визначити умови, що визначають успішність їх функціонування.

У констатуючому дослідженні нами було використано наступні експериментальні методики: "Тест ціннісних орієнтацій" М. Рокіча, "Колірний тест стосунків" Е.Ф. Бажина, А.М. Еткінда, методика "Соціометрія" (адаптована Г. А. Короповою, Г. П. Артем'євою), методику "Спостереження в навчальні та поза навчальній діяльності" .

На нашу думку, такі діагностичні засоби дозволяли здійснити не тільки дослідження міжособистісних стосунків підлітків, а й виявити способи їх взаємодії, простежити зміст міжособистісного функціонування і внутрішньособистісні конфлікти та характер соціальних труднощів у підлітків із ЗПР. У процесі аналізу обчислення результатів особливу увагу звертали не тільки на правильність відповіді а й на мотивацію дитини, її установку.

Дослідження проводилося шляхом порівняння рівня сформованості компонентів міжособистісних стосунків у дітей із ЗПР та у дітей з нормальним розвитком. Дослідження у порівняльному плані давало можливість ґрунтовніше виділити специфічні особливості компонентів міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР. При цьому виконання діагностичних завдань дітьми з нормальним розвитком слугувало показником вікової норми. Таким чином, ми обстежували підлітків, віком 14-16 років із ЗПР, які відвідують спеціальну школу інтенсивної педагогічної корекції, та підлітків, віком 13-15 років із НР, які відвідують середню загальноосвітню школу.

Обираючи для порівняння вікові групи дітей із ЗПР, та з НР ми виходили з того, що у нормі міжособистісні стосунки вже сформовані у підлітків (13 – 15 років). Нас цікавила вікова динаміка їх розвитку впродовж підліткового періоду, тому віковою групою були обрані діти 7-9 класів, віком 13- 16 років із ЗПР і НР.

Різниця у віці учнів 7-9 класів з нормальним розвитком і з затримкою психічного розвитку, які брали участь в експерименті пояснюється тим, що учні із ЗПР розпочинають навчання в школі на 1-2 роки пізніше від їх однолітків з нормальним розвитком через недорозвиток пізнавальної сфери, всіх психічних процесів, що створює патогенну основу для зниження розвитку навчально-пізнавальної діяльності дітей цієї категорії.

З метою з'ясування стану сформованості афективного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР було проведено дослідження, що передбачало вивчення його особливостей. Вивчення афективного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР здійснювалося за допомогою методики "Соціометрія". Цей етап дослідження був присвячений вивченню особливостей емоційних переваг, рівня благополуччя взаємостосунків в групі, виявлення найбільш значимих мотивувань виборів підлітків з ЗПР, розкрити особливості афективного компоненту міжособистісних стосунків, за такими критеріями:

- встановлено міру включення у взаємостосунки підлітків із ЗПР;
- з'ясовано рівень емоційного благополуччя групи;
- визначено згуртованість групи і взаємність контактів;
- виявлено мотивування виборів підлітків із ЗПР.

Таким чином, аналіз результатів даної методики дав нам можливість з'ясувати міру включення в міжособистісні стосунки, визначити емоційне благополуччя колективу, та виявити мотиви, якими керується підліток із ЗПР при виборі однолітка. Отже, зазначена методика дозволяла розширити та уточнити дані щодо стану сформованості афективного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР.

Афективний компонент, як правило, є провідним, адже він виражається у різних емоційних переживаннях людей, які вступають у взаємозв'язки. Емоційний компонент "Це передусім позитивні і негативні емоційні стани, конфліктність станів (внутрішньоособова, міжособова), емоційна чутливість, задоволеність собою, партнером, роботою і т. д" [4, с. 151]

В процесі дослідження була встановлена міра включення у взаємостосунки підлітків із ЗПР, що дала можливість з'ясувати емоційний зміст міжособистісних стосунків (іноді його називають валентністю), який змінюється в двох протилежних напрямках: від кон'юнктивних (позитивних, зближувючих) до індіферентних (нейтральних) і диз'юнктивних(негативних) і навпаки. Кон'юнктивні почуття проявляються в різних формах позитивних емоцій і станів, демонстрація яких свідчить про готовність до зближення і спільної діяльності. Індіферентні почуття припускають прояви нейтрального відношення до партнера. Сюди можна віднести байдужість,

безініціативність і ін. Диз'юнктивні почуття виражаються в прояві різних форм негативних емоцій і станів, що розцінюється партнером як відсутність готовності до подальшого зближення і спілкування. В окремих випадках емоційний зміст міжособистісних стосунків може бути амбівалентним(суперечливим).

Кількісно це дослідження соціовалентності (міра включення у взаємостосунки) підлітків категорій, що вивчаються, дозволили побачити, що вони мають позитивну, негативну і амбівалентну соціовалентність, тільки в різному відсотковому співвідношенні. Отримані дані свідчать, що найбільша кількість досліджуваних, що мають позитивну соціовалентність, опинилася в групі підлітків з НР– 65% (7 клас), 72% (9 клас) , а підлітки із ЗПР мають невеликий відсоток позитивної соціовалентності – 17% (7 клас), 23% (9 клас). Підлітків з позитивною соціовалентністю можна охарактеризувати таким чином: вони відчують потребу в спілкуванні з однолітками, побудові з ними продуктивних міжособистісних стосунків, мають установку на задоволення цих потреб саме в тій групі, в якій вони знаходяться. Опосередковано можна зробити висновок про привабливість цього колективу для підлітка з позитивною соціовалентністю. Цим підліткам цікаві однолітки, з якими вони спілкуються. Для них характерні широкі і активні комунікативні зв'язки, прагнення бути як усі і бути з усіма. У той же час в експериментальних групах виділялися підлітки з негативною соціовалентністю. У підлітки із ЗПР негативну соціовалентність виявлено в 17 % (7 клас), 14% (9 клас). Серед підлітків з НР їх усього 14% (7 клас), 11% (9 клас). Підлітки з негативною соціовалентністю відрізняються своєю комунікативних зв'язків і поведінки: афективністю, агресивністю, розторможенністю, мають негативні установки в спілкуванні і побудові міжособистісних стосунків з однокласниками.

Серед експериментальних груп найбільш високий відсоток амбівалентної (подвійної) соціовалентності виділяється група підлітків із ЗПР. Підлітки з НР мають невеликий відсоток амбівалентної соціовалентності. Такі підлітки характеризуються одночасним проявом і негативних, і позитивних стосунків до однолітків. Їм властива певна дистанція при взаємодії з однолітками.

Підлітки, що мають негативну і амбівалентну соціовалентність, відчують низьку соціально-комунікативну потребу, для них типова мала включеність в міжособистісні стосунки в цьому колективі однолітків.

Проаналізувавши, отримані дані за показником "соціовалентність", можна простежити наступну тенденцію: підлітки з НР володіють більшою мірою позитивною соціовалентністю, більшість підлітків із ЗПР мають подвійну, суперечливу соціовалентність. Отже, більшість

підлітків із ЗПР, на відміну від підлітків з НР не відчувають потреби в спілкуванні з однолітками, в побудові з ними продуктивних міжособистісних стосунків, мають негативні установки для перспективної побудови продуктивних міжособистісних стосунків з ними. А це свідчить про недостатню сформованість афективного компонента.

Наступним критерієм сформованості афективного компонента міжособистісних стосунків є рівень емоційного благополуччя групи, який дав нам можливість з'ясувати повноту структури групи, показники групової взаємності, задоволеності в спілкуванні, середній груповий показник усвідомленості дітьми свого положення в соціометричній структурі, групові показники "зоряності" та "ізолюваності" та рівень згуртованості групи. Виявляючи переваги дітей в діловому та особистісному спілкуванні ми припускаємо, що перший вибір дитина віддає одноліткові, до якого відчуває найбільшу симпатію або який є для неї найбільш авторитетним, а вибори другої і третьої міри привабливості відбивають менш сильні і значимі емоційні зв'язки. Взаємність симпатій - чинник надзвичайно істотний для емоційного благополуччя дитини, і іноді один взаємний вибір означає для нього більше, ніж декілька невзаємних. Враховуючи все це, ціна взаємного вибору збільшувалася в два рази. Кількісні дані дозволяють зробити висновок, що усі наші досліджувані (підлітки з нормальним психічним розвитком, із затриманим психічним розвитком) розподілилися майже за всіма статусними категоріями. У групу "зірки" потрапили підлітки, які характеризуються привітністю, активністю, ініціативністю, цікаві в спілкуванні для більшості однолітків, користуються повагою з боку однолітків. Обираючи партнера для спілкування, ці підлітки віддають перевагу тим одноліткам, з якими у них співпадає інтерес до спільної діяльності (спілкуванню), з якими дружать, характеризуючи їх як кращих, ближчих друзів, цікавих людей, з якими не нудно.

У групу "неприйнятих" потрапили підлітки, яким діти давали зазвичай наступні характеристики: "безглузді", "дістали", "погано поведуться з усіма", "дуже не подобаються", "складні люди", "не спілкуюся", "не можу порозумітися", "не дружу" і т.д.

При вивченні статусної структури досліджуваних в тих або інших групах було встановлено, що у високих соціометричних статусах знаходиться 63% (7 клас) та 65% (9 клас) від загальної кількості підлітків з НР; серед підлітків із ЗПР - 45% (7 клас) та 48% (9 клас). Ці факти, на наш погляд, свідчать про те, що більшість підлітків з НР, знаходяться в хорошому соціально-психологічному кліматі, сприятливому для їх особистісного розвитку. Вони отримують визнання з боку однолітків, їм дають позитивну оцінку оточуючі. Усе це, у свою чергу, формує у них позитивну самооцінку; заохочує інтенсивні і різноманітні контакти з

однолітками та дорослими, допомагає будувати позитивні міжособистісні стосунки, що емоційно збагачують їх соціальне життя.

Більшість підлітків із ЗПР (55% - 7 клас та 53% - 9 клас), займають несприятливе положення в групі однолітків, знаходяться в неблагополучній для їхнього розвитку атмосфері. Природно, їх положення в мікросоціумі школи вважати повноцінним не можна. Воно не лише гальмує, але і спотворює їх розвиток. Дефіцит повноцінного спілкування з однолітками збіднює їхнє емоційне життя. Підлітки втрачають можливість набувати особистого досвіду побудови і розвитку міжособистісних стосунків, нарощувати соціальну компетентність.

В цілому, за нашими даними, рівень емоційного благополуччя в групах підлітків із ЗПР нижче, ніж у підлітків з НР. Це пояснюється тим, що, маючи потребу в міжособистісному спілкуванні, діти із ЗПР мають низьку зацікавленість в встановленні міжособистісних контактів. Ці всі дані вказують на незрілість емоційного компонента структури міжособистісних процесів.

Подібні тенденції були виявлені і при визначенні взаємності соціометричних виборів. Вона забезпечує індивідові задоволеність стосунками з однолітками. Рівень взаємності може бути в якості показника зрілості взаємостосунків в групі. В той же час, він одночасно служить як показником згуртованості, так і свідомством фактичної відокремленості групи на окремі пари, небажання дітей контактувати з іншими однолітками. Ймовірно, саме цим пояснюються дані, отримані в нашому експерименті, де показник взаємності у підлітків із ЗПР склав 65% (7 клас) та 63% (9 клас), в середньому вони робили 2 вибори. Звикнувши спілкуватися з ким-небудь з дітей, підлітки як би відкидали будь-яку можливість встановлення взаємостосунків з іншими дітьми. В той час як в групі однолітків з НР він рівний 41% (7 клас) та 38% (9 клас), в середньому вони робили 4-5 виборів. Цей показник відбиває хорошу психологічну сумісність підлітків, наявність розвинених, глибоких, дружніх, приятельських стосунків.

На основі співвідношення числа дітей, що мають взаємні вибори до числа усіх досліджуваних груп, був вичислений показник задоволеності підлітками своїми взаємостосунками з однолітками. Він склав 32,5% (7 клас) та 43% (9 клас) у підлітків із ЗПР, що значно нижче того ж показника у підлітків з НР 54% (7 клас) та 68% (9 клас) що підтверджувало припущення про низький рівень соціальної спрямованості досліджуваних.

Наступним критерієм сформованості афективного компонента міжособистісних стосунків являється мотивування виборів, який дав нам можливість виявити особистісні якості, моральні еталони, ділові якості однолітків, які є найбільш значимі для підлітків з затримкою психічного розвитку та які визначають їх стосунки в групі дітей. В той же час, не

можна не відмітити, що ряд дослідників підкреслює наявність розбіжностей в підлітковому віці ідеальних і реальних мотивів поведінки. Ідеальні мотиви не завжди мають спонукальну силу. Залежно від змісту було виділено декілька типів мотивувань виборів. Причому у підлітків із ЗПР і у їх однолітків з НР, представлені типи мотивувань повністю співпадали.

I тип - вибори обґрунтовувалися загальним позитивним емоційним відношенням до однолітка, без достатнього усвідомлення цього відношення.

II тип - вибори обґрунтовувалися позитивною якістю ("красива", "дав списати", "добре малює").

III тип - вибори обґрунтовувалися інтересом до спільної діяльності.

IV тип - вибори обґрунтовувалися дружніми стосунками. Мотивування I типу були найбільш нечисленними як у підлітків із ЗПР (13,3% - 7 клас, 11% - 9 клас) так і у однолітків з НР (12% - 7 клас, 9% - 9 клас)

25% (7 клас) та 23% (9 клас) всіх словесних інтерпретацій вибору досліджуваних з затримкою психічного розвитку та 20% (7 клас), та 18% (9 клас) у підлітків з нормальним розвитком, склали мотивування II типу.

Взалежності від характеру названих якостей однолітка вони були розділені на три види, в яких вибір обґрунтовувався: 1) зовнішніми якостями; 2) якостями, що забезпечують успішність діяльності;

3) моральними якостями.

Вибори, обґрунтовані зовнішніми якостями, зустрічалися найрідше і у підлітків з НР, у підлітків із ЗПР. Цей факт може бути пояснений тим, що зовнішні якості найбільш значимі для дітей більше молодшого віку.

Якості, що забезпечують успішність діяльності, були важливі для з НР, і досліджуваних із ЗПР. Серед них в переважаючій кількості випадків підлітки виділяли якості, що забезпечують успішність спільної діяльності. Велику увагу вони приділяли успіхам однолітків в образотворчій, музичній, конструктивній і навчальній діяльності. Досить часто досліджувані виділяли інтелектуальні здібності ровесника ("багато знає історій", "добре відповідає на уроках").

Моральні мотивування склали велику частину словесних інтерпретацій вибору II типу. Хоча для дітей з ЗПР вони виявилися менш значимими чим для підлітків з НР.

Переважаюча кількість мотивувань III типу відносилася до спільної діяльності. Необхідно відмітити, що вони склали серед підлітків із ЗПР найбільше число (40% - 7 клас, 36% - 9 клас), а у підлітків з НР 30% - 7 клас та 22% - 9 клас. Відповіді досліджуваних свідчать про те, що активним початком спільної діяльності виступає не окрема дитина - "я", "він", а колективний суб'єкт діяльності - "ми". Хоча зустрічалися і відповіді (28%) де в центр спільної діяльності підліток ставив себе.

Ще значніша різниця в наявності словесних інтерпретацій вибору ІV типу. На відміну від дітей з НР, де ці мотивування склали найбільше число від усіх відповідей (38% - 7 клас та 51% - 9 клас) серед підлітків із ЗПР вони зустрічалися рідше (22% - 7 клас та 30% - 9 клас). При цьому у більшості випадків (53%) досліджуваних не змогли розкрити хоча б окремими характеристиками цього поняття, осмислити зміст своєї дружби, а їх відповіді носили узагальнений характер.

Таким чином, результати соціометричного дослідження показали, що в цілому в групах підлітків із ЗПР простежуються ті ж самі основні тенденції розвитку взаємостосунків, що і у їх однолітків з НР. Разом з цим було виявлено ряд чинників, що вказують на виражену своєрідність афективного компонента міжособистісних стосунків, спотворення соціального розвитку. До них відносяться: низький рівень задоволеності взаємостосунками; відповідність переважної кількості словесних інтерпретацій вибору нижчій віковій нормі.

Такі висновки спонукають до вивчення шляхів корекційної роботи з формування афективного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР, які передбачають розвиток наступних умінь:

- прагнення до встановлення міжособистісних контактів;
- здатність до взаємодії;
- прагнення до міжособистісного спілкування.

Список використаних джерел

1. Бодалев А.А. Психология межличностных отношений: (к 100-летию со дня рождения В.И.Мясищева) // Вопросы психологии. – 1993. – №2. – С. 89-91.
2. Вайсман Р.С. Связь межличностных отношений с групповой эффективностью деятельности // Вопросы психологии. – 1977. – №4. – С. 7-10.
3. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива: Система личных взаимоотношений. 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: Народная Асвета, 1984. – 106 с.
4. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1979. – 151 с.
5. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.

In the article presented component of interpersonality relations for teenagers with adolescents with mental retardation.

Keywords: interpersonality relations, component, adolescents with mental retardation.